क्षेषु सदा संक्रमते हरः। यानि कानि च लिङ्गानि चराणि स्थावराणि च। तेषु संक्रमते देवि! तस्यां रात्रौ यतोहरः। शिवरात्रिस्ततः प्रोक्ता तेन सा हरवल्लभेति"। शिवरहस्ये "तत्प्रभृत्येव देवर्षे! माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिः समाख्याता प्रियेयन्तिपुरद्विषः" इति स्कं० अवन्तिखण्डे "माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी। शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी"। तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रिः शिवरात्रिरिति यौगिकोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः। तस्य च न्यायस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ "संस्कारजातियोगेषु कं ब्रूते प्रोक्षणीरिति। संस्कारं सार्वभौमत्वाज्जातिमुद्देजनोक्तितः। अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जातिः कल्प्रयक्तितः। यौगिकः क्लृप्रयक्तित्वाक्लृप्तिर्व्याकरणे स्थिता" अयमर्थः। दर्शपूर्णमासाङ्गतया श्रूयते "प्रोक्षणीरासादयतीति"। तत्र संशयः। किमयं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमन्त्रणासादनाद्युदकसंस्कारं ब्रूते?। किं वा जलावान्तरजातिविशेषम्? आहोस्वित् प्रोक्ष्यन्ते पात्राण्याभिरिति योगम्?। तत्र संस्कारं ब्रूत इति तावत्प्राप्तङ्गुतः? सार्वभौमत्वात्। सर्वेषु हि संस्कारविधिवाक्यादिप्रदेशेषु प्रोक्षणीशब्दः श्रूयते। "प्रोक्षणीरासादयेद्भावहिरुपसादयेति" प्रैषवाक्यप्रयोगः। "प्रोक्षणीरासादयतीति" विधिवाक्ये। एवमभिमन्त्रणादिवाक्यान्यप्युदाहरणीयानि तस्मात्संस्कारं ब्रूतइत्येकः पक्षः। जातिं ब्रूत इति पक्षान्तरम्। लोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्म इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते। तत्र न तावत्संस्कारं ब्रूत इत्याद्यः पक्ष उपपद्यते। कुतः? अन्योन्याश्रयत्वात्। नापि जातिं ब्रूत इति द्वितीयः पक्षोयुक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशक्तेर्व्यवहारे पूर्वमक्लृप्तत्वेनातः परं शक्तेः कल्पनीयत्वप्रसङ्गात्। नच योगेऽपि शक्तिः कल्पनीया व्याकरणेनैव क्लृप्तत्वात्। व्याकरणे हि उच्च सेचन इत्यस्माद्धातोः करणे ल्युट्प्रत्ययेन शब्दो व्युत्पादितः। तथा सति प्रकर्षेणोच्यते अनेनेति योगेन सेचनसाधनमुदकादिकं सर्वं प्रोक्षणशब्दवाच्यं सम्पद्यते। प्रकृते तु स्त्रीशब्दवाच्यानामपां सेचनसाधनत्वात् तद्वचनस्य प्रोक्षणशब्दस्य ङीप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रोक्षणीरितिद्वितीयाबहुवचनान्तः शब्दोनिष्पद्यते। नन्वहीनाधिकरणे रूढेः प्राबल्यमुक्तम्। प्रोक्षणाधिकरणे च योगस्य प्राबल्यमुच्यते। अतः परस्परविरोधः। मैवम्। लक्ष्यात्मिका हि रूढिर्योगमपहरतीति। नच प्रोक्षणीशब्दे रूढिर्लभ्यते। इष्टव्यवहारेण जातावव्युत्पादितत्वात्। अहीनशब्दोऽपि द्विरात्रादिषु न इष्टव्यैर्व्युत्पादित इतिचेत् न। व्याकरणे व्युत्पादितत्वात्। "अङ्गः खःक्रतौ" इत्यनेन वाररुचेन वार्तिकेनाहन्शब्दात् खप्रत्ययमुत्पाद्य तस्येनादेशं कृत्वा क्रतुविषयतया व्युत्पादितो अहीनशब्दः। नन्वेवं सति घट्टकुटीप्रभातन्यायस्तव प्रसज्येत यतोऽहीनशब्दे योगस्परिहर्तुकामेन भवता व्याकरणमुपजीव्य योगे पर्यवसानं कृतम्। नायन्दोषः। पूर्वपक्षिणोऽभिमते समासलक्षणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात्। नच नञ्समासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति शङ्कनीयम्। नञ्समासस्वीकारे सति "अयज्ञोवाएष" इत्यादाविवाऽहीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात्' मध्योदात्तोहयं शब्द आम्नायते। तस्मात्पक्षद्वये योगसाम्येऽपि समासरूप योगस्पूर्वपक्षाभिमतं निराकृत्य श्रौतरूढिः सिद्धान्तिना समाश्रिता। तामेव रूढिं प्रकटयितुं वररुचिना वार्त्तिकं कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्वं न शङ्कितुं शक्यते। तथा गोत्वजातौ रूढस्यापि गो शब्दस्यौणादिकसूत्रेषु "गमेर्डोः" इति प्रकृतिप्रत्ययविभागङ्कृत्वा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता। तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम्। प्रोक्षणीशब्दे तु न रूढिज्ञापनाय किञ्चित्सूत्रं स्वतन्त्रं विहितमस्ति। किन्तर्हि सर्वधातुसाधारणेनावयवार्थव्युत्पादकेन ल्युट्प्रत्ययेन व्युत्पादितत्वात्। यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः। तस्मात्प्रोक्षणीशब्दावच्छिवरात्रिशब्दो यौगिक इति द्वितीयः पक्षः। अन्ये तु पुमर्थमन्यन्ते। लाक्षणिकोऽयं शिवरात्रिशब्दः। तिथिवाचकेन शब्देन तत्तिथौ क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्ष्यमाणत्वात्। अतएवेशानसंहितायामुक्तम् "शिवरात्रिव्रतन्नाम सर्वपापप्रणाशनम्। आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्। अर्द्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी। तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती। शिवरात्रिव्रतङ्कार्यं भूतान्वितमहानिशि। शिवरात्रिव्रतन्देव करिष्ये शिवसन्निधौ। निर्विघ्नं कुरु मे देव। भक्तप्राहय! महेश्वरेति"। नारदीयसंहितायाम् "अर्द्धरात्रयुतायत्र माघकृष्णचतुर्दशी। शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति"। पद्मपुराणेऽपि "अर्द्धरात्रादध-